

VỀ NGHIÊN CỨU CẢM HỨNG TÔN GIÁO TRONG THƠ VIỆT NAM THẾ KỶ XX

NGUYỄN THỊ KIM HỒNG*

Văn học Việt Nam nói chung, thơ Việt Nam nói riêng trong thế kỷ XX có sự tiếp thu trên tinh thần chọn lọc tư tưởng Phật giáo và Ki tô giáo. Cho đến nay, đã có nhiều nghiên cứu từ nhiều góc độ khác nhau về cảm hứng tôn giáo trong sáng tác của một số tác giả. Bài viết tổng quan những công trình nghiên cứu về cảm hứng tôn giáo trong thơ của Thích Nhất Hạnh, Phạm Thiên Thư, Bùi Giáng, Hàn Mặc Tử, Chế Lan Viên, Quách Tấn, Mai Văn Phấn.

Từ khóa: cảm hứng, tôn giáo, thơ Việt Nam

Nhận bài ngày: 01/3/2022; *đưa vào biên tập:* 05/3/2022; *phản biện:* 18/3/2022; *duyet đăng:* 10/4/2022

1. DẪN NHẬP

Việt Nam từ lâu là quốc gia có sự du nhập của khá nhiều loại hình tôn giáo của thế giới và khu vực. Sự ảnh hưởng của các loại hình tôn giáo đã khơi dậy nguồn mạch cảm hứng sáng tạo vô tận cho thơ ca qua các thời kỳ. Ngay cả trong thơ trữ tình dân gian cũng có không ít bài ca dao mang triết lý sâu sắc của Phật giáo. Thời trung đại, thơ Thiền Lý - Trần luôn được nhắc đến như một sự thăng hoa của tinh thần Phật giáo. Đầu thế kỷ XX đến nay, bên cạnh dòng thơ mang cảm hứng Phật giáo vẫn tiếp tục phát triển, còn có sự xuất hiện dòng thơ

mang cảm hứng Ki tô giáo với nhiều biểu hiện đặc sắc. Sự tiếp nhận ảnh hưởng của tôn giáo đã giúp các nhà thơ mở rộng các chiều kích biểu hiện, đưa thơ ngày càng đào sâu vào cõi vô thức, tâm linh, gia tăng chất trí tuệ, tính tư tưởng và triết lý cho thơ. Trong sáng tác thơ ca hiện đại có không ít gương mặt nhà thơ tài hoa đi tìm cảm hứng thơ từ tôn giáo như Thích Nhất Hạnh, Phạm Thiên Thư, Bùi Giáng, Hàn Mặc Tử, Quách Tấn, Chế Lan Viên, Mai Văn Phấn... Nhìn vào thực tế này cho thấy, cảm hứng tôn giáo là một trong những nguồn cảm hứng khá độc đáo của thơ Việt Nam hiện đại. Sự tiếp nhận tôn giáo cho thấy sáng tác của thơ Việt đã và đang hiện diện như một hiện tượng cần được lưu tâm

* Trường Đại học Tây Nguyên.

nghiên cứu, lý giải, đánh giá một cách kỹ lưỡng và khách quan, thỏa đáng hơn. Bài viết tổng quan một cách hệ thống những công trình nghiên cứu về cảm hứng tôn giáo trong thơ của Thích Nhất Hạnh, Phạm Thiên Thư, Bùi Giáng, Hàn Mặc Tử, Chế Lan Viên, Quách Tấn, Mai Văn Phấn.

2. NHỮNG NGHIÊN CỨU CHUNG VỀ CẢM HỨNG TÔN GIÁO TRONG THƠ CA

Nhìn một cách tổng quát, cho đến nay có không ít chuyên luận, báo cáo, bài báo khoa học, luận án... đã đề cập đến vấn đề cảm hứng tôn giáo trong sáng tác thơ Việt Nam thế kỷ XX.

Là một trào lưu thơ chủ yếu theo khuynh hướng lãng mạn, Thơ mới (1932-1945) phản ánh tiếng lòng của con người với đức tin tôn giáo như một lẽ tự nhiên. Các công trình, bài viết nghiên cứu, vì vậy, tập trung khai thác sự ảnh hưởng của tôn giáo trong thơ, những gương mặt tiêu biểu của phong trào này như Hàn Mặc Tử, Chế Lan Viên, Bích Khê, Đinh Hùng, Quách Tấn, Bằng Bá Lân, Hồ Dzếnh... Đáng chú ý là hai công trình: *Nhà văn Việt Nam hiện đại* của Vũ Ngọc Phan (1941), và *Thi nhân Việt Nam* của Hoài Thanh - Hoài Chân (2005). Trong đó Hoài Thanh, đã có nhiều nhận định quan trọng về cảm quan tôn giáo trong thơ của các nhà thơ mới.

Một số bài nghiên cứu, phê bình có bàn về ảnh hưởng của tôn giáo trong thơ miền Nam. Trong các công trình *Việt Nam văn học giảng bình* của Phạm Văn Diêu (1961), *Những*

khuyňh hướng trong thi ca Việt Nam (1932 - 1962) của Minh Huy (1962), *Ảnh hưởng của Phật giáo trong thi ca Việt Nam* của Phạm Xuân Sanh (1959), *Đạo Phật với văn học và nghệ thuật* của Thích Minh Châu (1972), *Tinh thần Phật giáo trong văn học Việt Nam* của Thạch Trung Giả (1973), *Sự thích ứng giữa tinh thần Phật giáo với tinh thần dân tộc qua một số tư liệu văn học* của Khiếu Đức Long (1974)... đều ít nhiều điểm lược về những ảnh hưởng của triết lý Phật giáo đối với thơ hiện đại.

Xét phạm vi rộng hơn đối với văn học nói chung, sau năm 1975 quan hệ giữa Phật giáo và văn học được đề cập ở các diễn đàn, hội thảo khoa học như: *Phật giáo trong thời đại mới - Cơ hội và thách thức* (Viện Nghiên cứu Phật học Việt Nam tổ chức, 2006), *Văn học Việt Nam trong bối cảnh giao lưu văn hóa khu vực và quốc tế* (Viện Văn học và Viện Havard Yenching tổ chức, 2006), *Văn học Phật giáo với 1.000 năm Thăng Long* (Hội Nghiên cứu và Giảng dạy Văn học TPHCM và Viện Nghiên cứu Phật học Việt Nam đồng tổ chức, 2010), *Phật giáo nguyên thủy trong kỷ nguyên toàn cầu hóa* (Trường Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn - Đại học Quốc gia TPHCM tổ chức, 2014), *Văn học và văn hóa tâm linh* (Viện Văn học phối hợp với Trường Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn - Đại học Quốc gia TPHCM tổ chức, 2014), *Văn học Phật giáo Việt Nam - Thành tựu và những định hướng nghiên cứu mới* (Trường

Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn - Đại học Quốc gia TP HCM kết hợp với Viện Nghiên cứu Phật học Việt Nam - Giáo hội Phật giáo Việt Nam phối hợp cùng tổ chức, 2016), *Phật giáo và văn học Bình Định* (Trường Trung cấp Phật học Bình Định, Trung tâm Nghiên cứu Tôn giáo và Khoa Văn học của Trường Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn - Đại học Quốc gia TP HCM tổ chức, 2018). Trong đó, một số tham luận, bài viết có quan tâm đến cảm hứng Phật giáo trong thơ Việt Nam hiện đại cũng được đề cập tại các hội thảo.

Võ Phước Lộc (2017) trong viết bài *Mạch thơ Thiền trong lòng văn học dân tộc* đã truy tìm khởi thủy văn hóa Phật giáo tại Việt Nam trước khi Thiền Tông Trung Hoa truyền vào để lý giải cơ sở hình thành đặc trưng của thơ Thiền, nhận diện trường mỹ cảm độc đáo của thơ Thiền, đồng thời khẳng định sức sống mãnh liệt của mạch thơ Thiền trong nền thơ ca dân tộc từ thời Lý - Trần đến thời hiện đại. Thái Tú Hạp (2002) trong bài *Tư tưởng Phật giáo trong thi ca Việt Nam* đã chỉ ra những ảnh hưởng sâu đậm của Phật giáo đối với một số nhà thơ hiện đại như Quách Tấn, Nhất Hạnh, Bùi Giáng...

Ảnh hưởng của triết lý Phật giáo trong thơ Việt Nam từ 1945 đến nay (Qua khảo sát một số tác giả tiêu biểu) (2021) của Đặng Thị Đông là công trình nghiên cứu chuyên sâu, có tính hệ thống, trong đó, nhiều phương diện của cảm hứng Phật giáo đã được phân tích, minh định khá sâu sắc.

Nghiên cứu ảnh hưởng của Ki tô giáo trong thơ có thể kể đến hai công trình tiêu biểu là *Văn học Công giáo ở Việt Nam* của Thành Tâm (2011) và *Ở thượng nguồn thi ca Công giáo Việt Nam* (2009), *Văn học Công giáo Việt Nam - những chặng đường* (2010) của Lê Đình Bảng. Các công trình này tiếp nối và minh định rõ hơn cho tư tưởng của Võ Long Tê (1965) về văn học Công giáo được đặt ra từ những năm 1960. Một số tác giả khác đi sâu nghiên cứu các hiện tượng văn học Công giáo như Phạm Đình Khiêm (2012) với *Nhìn qua các chặng đường của thi ca công giáo* và *Một số vấn đề về văn hóa Công giáo Việt Nam từ khởi thủy đến đầu thế kỷ XX*, Nguyễn Hồng Dương (2019) với *Những đóng góp của Ki tô giáo Việt Nam cho nền văn hóa, văn học dân tộc...* Trong các công trình này, cảm hứng Ki tô giáo đã được đề cập trên nhiều phương diện, từ nội dung (chủ đề, tư tưởng, vấn đề đức tin, sự cứu rỗi, giải thiêng...) đến hình thức nghệ thuật (giọng điệu, ngôn ngữ, biểu tượng...). Bài viết *Quan hệ văn học và tôn giáo nhìn từ khuynh hướng phê bình văn học ảnh hưởng tư tưởng tôn giáo ở miền Nam trước 1975* của Trần Hoài Anh (2014) cũng đề cập đến sự ảnh hưởng của Ki tô giáo trong văn học hiện đại. Nhìn chung, các công trình nghiên cứu về cảm hứng Ki tô giáo thưa vắng hơn các công trình nghiên cứu về cảm hứng Phật giáo.

Điều này bắt nguồn từ mức độ ảnh hưởng đậm nhạt của các tôn giáo trong

thực tiễn lịch sử văn hóa, văn học dân tộc và thực tiễn sáng tác thơ ca.

3. NHỮNG NGHIÊN CỨU VỀ CẢM HỨNG TÔN GIÁO TRONG THƠ CỦA CÁC TÁC GIẢ TIÊU BIỂU THẾ KỶ XX

Bên cạnh những công trình bàn về ảnh hưởng của tôn giáo trong thơ hiện đại nói chung, những công trình nghiên cứu cảm hứng tôn giáo ở những hiện tượng thơ cụ thể cũng xuất hiện khá nhiều. Song, mức độ nghiên cứu đối với từng hiện tượng thơ tiêu biểu của dòng thơ mang cảm hứng tôn giáo không đồng đều. Sau đây, chúng tôi xin điểm lược các công trình, bài viết nghiên cứu cảm hứng tôn giáo trong thơ của Thích Nhất Hạnh, Phạm Thiên Thư, Bùi Giáng, Hàn Mặc Tử, Chế Lan Viên, Quách Tấn, Mai Văn Phấn...

Thích Nhất Hạnh

Thơ Thích Nhất Hạnh mang tính thiền học, Phật học. Những triết thuyết tư tưởng uyên áo của Phật giáo được chứng nghiệm bằng sự tu chứng và thể hiện trong thơ của tác giả. Hoàng Kim trong bài viết *Thơ thiền Thích Nhất Hạnh* cho rằng thơ Nhất Hạnh thấm thấu được quy luật sinh tử, tâm thức tràn ngập tinh thần hiểu và thương sâu sắc đến cuộc đời. Huỳnh Như Phương với *Thơ Nhất Hạnh: những hóa thân màu nhiệm* đã khẳng định sự độc đáo của Nhất Hạnh khi đưa ngôn ngữ Phật học vào thơ: “Ông đưa ngôn ngữ Phật học vào thơ, làm thơ văn xuôi, thơ triết lý... Thơ ông là sự hóa thân màu nhiệm của Thiền học vào văn chương, của lịch sử vào nghệ

thuật, của văn xuôi vào thơ ca, của biểu hiện vào thông điệp, của hiện hữu vào ngôn thuyết” (Nhiều tác giả, 2018: 717). Huỳnh Như Phương đánh giá cao đóng góp của nhà thơ, nhất là những cách tân về thể thơ và ngôn ngữ. Theo Huỳnh Như Phương, Nhất Hạnh vẫn được xem là thiền sư hơn là thi sĩ, thơ ông như là cái bóng của tư tưởng thiền học và gần với đạo đức, văn hóa.

Đặng Thị Đông (2021) trong *Ảnh hưởng của triết lý Phật giáo trong thơ Việt Nam từ 1945 đến nay (Qua khảo sát một số tác giả tiêu biểu)* đã làm rõ triết lý chân như, tinh thần tịnh lạc trong thơ Việt Nam hiện đại, đặc biệt triết lý Phật giáo trong thơ Thích Nhất Hạnh.

Hầu hết tác giả các công trình, bài viết đều nhận thấy thơ Thích Nhất Hạnh chịu ảnh hưởng khá sâu đậm tư tưởng Phật giáo và nhà thơ muốn dùng triết lý nhà Phật để lý giải những suy tư của con người về vũ trụ và nhân sinh.

Phạm Thiên Thư

Các bài viết: *Phạm Thiên Thư, người thi hóa kinh Phật* (Hà Thi), *Nhà thơ Phạm Thiên Thư: Đẳng sau mỗi bản kinh là một cõi mệnh mông* (Nguyễn Đức Vân), *Ảnh hưởng Phật giáo trong thơ trữ tình Phạm Thiên Thư* (Nguyễn Huỳnh Bảo Ngọc)... đều khẳng định Phật giáo là cảm quan khá chủ đạo trong thơ Phạm Thiên Thư.

Thơ Phạm Thiên Thư có nhiều biểu hiện về sự hài hòa giữa đời và đạo. Hồ Tấn Nguyên Minh (2011) cho rằng thơ của Phạm Thiên Thư: “ở các góc độ: Không gian nghệ thuật, thời gian

nghệ thuật, nhân vật trữ tình... sẽ nhìn thấy được vẻ đẹp vi diệu, linh thiêng ẩn trong từng câu, từng chữ. Nhìn từ văn hóa Thiền, *Động hoa vàng* tựa một loài hoa bình dị mà thoang thoảng một mùi hương dịu nhẹ, thanh tao làm say đắm lòng người. Đó là cõi Thiền tịch lặng, là ánh trắng thanh bình trong cõi phù sinh". Theo Vũ Thị Huệ, "Thơ Phạm Thiên Thư hài hòa giữa đời và đạo, ta có thể nhận thấy điều đó trong thơ ông với cách thể hiện tinh thần vô ngôn, thiền ngữ, mỗi tiếng thơ mang một giọng điệu; cách gọi giàu hình ảnh và các biểu tượng thơ phong phú." (Nguyễn Công Lý - Đoàn Lê Giang, 2016: 753). Trong bài *Thơ về đạo và đạo trong thơ tình của Phạm Thiên Thư*, Hà Minh Châu (2014) đã viết: "giữa đạo thi và tình thi của nhà thơ có ranh giới rõ ràng. Tuy nhiên nếu thơ đạo của nhà thơ thuần túy là thơ chuyển ý kinh Phật, thơ về đạo của một người tu Phật thì thơ tình của ông là thơ về tình yêu đậm chất đời nhưng cũng bàng bạc chất đạo của một kẻ si tình si mộ đạo" (Nguyễn Công Lý - Đoàn Lê Giang, 2016: 413), và "Phạm Thiên Thư có năng khiếu thơ nên không trọn kiếp tu hành nhưng với tâm nguyện và tâm huyết của mình, ông đã thi hóa nhiều bộ kinh" (Nguyễn Công Lý - Đoàn Lê Giang, 2016: 414). "Tình yêu trong thơ tình của Phạm Thiên Thư còn mang yếu tố đạo. Yếu tố ấy thể hiện trước hết ở những bài thơ mà người trong những cuộc tình là người theo đạo. Có khi đó là nhà sư ở cõi chùa, "lên non tìm động hoa vàng"

nhưng vẫn lụy tình, chưa dứt được với đời như vị thầy tu trong *Động hoa vàng*, *Vết chim bay*. Có khi là một chú tiểu phục vụ ở chùa vương vấn tình với Phật tử, mong chờ mỗi mùa cô gái đến lễ chùa trong *Thoáng hương qua* hay các Phật tử nặng tình trong *Vàng anh*, *Cầu tình...*" (Nguyễn Công Lý - Đoàn Lê Giang, 2016: 428). Nguyễn Thị Trúc Đào (2013) nghiên cứu *Cảm thức thiền trong thơ Phạm Thiên Thư* trên các phương diện về con người, về thế giới, ngôn ngữ, biểu tượng... Những sáng tác mang cảm hứng tôn giáo của Phạm Thiên Thư được nhiều nhà nghiên cứu quan tâm. Cảm hứng tôn giáo đã mở ra thơ Phạm Thiên Thư một thế giới rất riêng. Ở nhà thơ có sự hài hòa giữa hồn thơ, sự sáng tạo của một nghệ sĩ và tâm hồn, tinh thần của một người đã thấm nhuần giáo lý, tư tưởng tôn giáo.

Bùi Giáng

Nhiều nhà nghiên cứu cho rằng thơ Bùi Giáng có sự chi phối khá đậm nét của triết lý Phật giáo. Thích Pháp Như (2011) cho rằng thơ của Bùi Giáng không những cho ta thấy được nét xuân mà còn thấy đầy triết lý của Phật giáo... Có những bài thơ vừa độc thoại và vấn đáp xoay quanh tình yêu và thân phận, lẽ sinh tồn trong cuộc sống bể dâu đầy khắc nghiệt. Yển Tử (2013) cho rằng: "Bùi Giáng là người duy nhất trên văn đàn Việt Nam có nguồn thơ thâm mật, trác tuyệt lấy từ cõi Phật giáo uyên nguyên. Ngôn ngữ Phật giáo trong thơ Bùi Giáng vừa là "thuật ngữ chuyên môn" của

kinh, vừa là thứ rất riêng của Bùi Giáng. Với thứ ngôn ngữ đó, Bùi Giáng đã đưa kinh Phật về với cõi ba đào tủy lúy tình mộng đồ xiêu của mình, cõi thơ Bùi Giáng trở nên lằng đặng bóng dáng, ngôn ngữ tinh mật thuyết thoại cùng bề dâu tuế nguyệt. Thơ Bùi Giáng vì vậy thấy gần gũi mà xa lạ; giản dị mà khó hiểu vô cùng... Công bằng mà nói, Phật giáo là nguồn “tài trợ” hào phóng cho cả thơ và đời Bùi Giáng. Xét về lối sống, Bùi Giáng đã phụng hiến cả đời mình. Ông học thói tiêu dao đã lệch xiêu của Đạo giáo, học kiểu sống tùy duyên, sắc sắc không không của Phật giáo theo cổ chấp riêng của mình... Nhưng đậm đặc hơn cả vẫn là tư tưởng của Phật giáo”. Ngoài ra, còn có các nghiên cứu *Đặc điểm nghệ thuật thơ Bùi Giáng* (2009), *Phong cách ngôn ngữ thơ Bùi Giáng* (2018)... tuy nhiên chưa có công trình nào đề cập đến biểu hiện cảm hứng tôn giáo trong thơ Bùi Giáng một cách đầy đủ, toàn diện.

Hàn Mặc Tử

Có thể nói, trong các nhà thơ của phong trào Thơ mới 1932 - 1945, Hàn Mặc Tử là một trong số ít tác giả nhận được sự quan tâm đặc biệt của giới nghiên cứu.

Một trong những nhà phê bình viết sớm nhất về thơ Hàn Mặc Tử là Trần Thanh Mai với *Hàn Mặc Tử (1912-1940)* - một công trình vừa mang tính chất phê bình, vừa có màu sắc biên khảo công bố vào năm 1941. Năm 1942, trong *Thi nhân Việt Nam*, Hoài

Thanh - Hoài Chân đã khẳng định Đạo Thiên Chúa là nguồn cảm hứng mạnh mẽ trong thơ Hàn Mặc Tử. Quách Tấn luận giải *Ảnh hưởng Đạo Phật trong thơ Hàn Mặc Tử* qua ngôn ngữ, giọng điệu, quan niệm thơ. Năm 2008, trong công trình *Hoài Thanh - bình thơ và nói chuyện thơ*, Từ Sơn đã giới thiệu và tuyển chọn những bài viết của Hoài Thanh từ năm 1941 về các tác giả Thơ mới, trong đó có phần viết về vấn đề tôn giáo trong thơ Hàn Mặc Tử. Hoài Thanh cho rằng: “Với Hàn Mặc Tử,... thơ chẳng những để ca tụng thượng đế mà cũng để nói người ta với thượng đế, để ban ơn phước cho cả thiên hạ... Hàn Mặc Tử đã dựng riêng cho một ngôi đền để thờ Chúa” (Từ Sơn, 2008: 330). Vũ Ngọc Phan khẳng định: “Thơ tôn giáo đã ra đời với Hàn Mặc Tử. Tôi dám chắc rồi đây còn nhiều thi sĩ Việt Nam sẽ tìm nguồn cảm hứng trong Đạo giáo và đưa thi ca vào con đường triết học, con đường rất mới, rất xa xăm mà đến nay chưa mấy nhà thơ nào dám bước tới” (dẫn theo Trăng Thập Tự, 2012, tập 1: 15). Nguyễn Toàn Thắng (2007: 152) trong *Hàn Mặc Tử và nhóm thơ Bình Định* đưa ra những luận giải khá sâu về “chất đạo”, “chất đời” trong thơ của Hàn Mặc Tử và Trường thơ Loạn: “Nếu đọc Kinh thánh sẽ thấy ảnh hưởng của những huyền thoại về Thiên Chúa đối với Hàn Mặc Tử”. Theo Trần Quý Thiện (2012) “Hàn Mặc Tử là một nhà thơ Công giáo đầu tiên đã tiên phong đi tìm nguồn cảm hứng sáng tác trong nguồn mạch khai Thánh kinh. Là một

thi sĩ Công giáo tài ba ông đã cảm nhận được những nét đẹp của tâm hồn, nhờ đó mới diễn tả hết được hồn thơ trong sáng qua các vần thơ siêu thoát vươn tới Chân Thiện Mỹ... Hàn Mặc Tử, một thi nhân, một nhà thơ Công giáo, một tâm hồn thấm nhuần Niềm Tin Công giáo sâu sắc, được nuôi dưỡng bằng kinh nguyện, bằng đời sống nội tâm phong phú thánh thiện, đã khám phá được những chiều kích mới lạ vượt qua những niềm đau bất hạnh mà thi nhân đã trải qua” (dẫn theo Trăng Thập Tự, 2012 tập 1: 26-33). Đặng Tiến trong *Đức tin trong hồn thơ Hàn Mặc Tử* đã phân tích sự hòa hợp giữa đạo và thơ, xem đây như một cơ sở lý giải hành trình sáng tạo thơ Hàn Mặc Tử, đồng thời còn phân tích sự chi phối của Đức tin Công giáo đến cấu trúc thơ của thi nhân: “Kiến trúc toàn bộ thơ Hàn Mặc Tử đều vang dội lời truyền giảng của Phúc Âm” (dẫn theo Trăng Thập Tự, 2012, tập 1: 145). Nguyễn Thanh Tâm (2014) trong công trình *Từ hành vi thực hành nghi lễ đến tư thế trữ tình trong thơ Hàn Mặc Tử* lại quan tâm đến sự thống nhất “đồng thể” giữa tư thế cái tôi trữ tình với các hành vi lễ nghi tôn giáo. Đỗ Lai Thúy trong *Tư duy tôn giáo của Hàn Mặc Tử* đề cao vai trò của tư duy tôn giáo đối với trực giác nghệ thuật và cảm xúc thơ: “Tư duy tôn giáo còn là một công cụ hữu hiệu để nâng cánh cho trực giác nghệ thuật tuyệt vời của thi nhân bay cao, bay xa vào cõi siêu hình. Nhà thơ có một cái nhìn vũ trụ trong tính toàn thể, tính siêu việt của nó với một cảm xúc

tràn đầy” (dẫn theo Trăng Thập Tự, 2012, tập 1: 224). Bích Thu trong *Nguồn thơ đạo của Hàn Mặc Tử* quan tâm đến sự kết hợp giữa yêu cầu về đức tin, tín ngưỡng của tôn giáo với những đòi hỏi không thể cưỡng lại của sự sáng tạo, và đề cập đến sự dung hòa các tôn giáo làm nên sự đa dạng trong thi hứng Hàn Mặc Tử. Thực ra, sự gặp gỡ, dung hòa của cả cảm hứng Phật giáo, Thiên Chúa giáo, thậm chí là Lão giáo đã được nhà nghiên cứu Phan Cự Đệ luận giải trong các bài viết từ những năm 1990 như *Hàn Mặc Tử và tôn giáo; Chất đạo và chất đời trong thơ Hàn Mặc Tử*: “Hàn Mặc Tử đã cố gắng tổng hợp vào bản thân mình những truyền thống văn học xưa và nay, dân gian và hiện đại, phương Đông và phương Tây, Thiên Chúa giáo, Phật giáo và cả Khổng giáo, Lão giáo” (Trăng Thập Tự, 2012, tập 1: 174)... Tuy nhiên, nhìn chung, khi tìm hiểu thơ Hàn Mặc Tử, các nhà phê bình thường thiên về nghiên cứu thơ ông từ điểm nhìn tư tưởng Thiên Chúa giáo và đều thống nhất xem Hàn Mặc Tử là người mở đường cho thi ca Công giáo. Cũng từ việc nghiên cứu trường hợp Hàn Mặc Tử, khuynh hướng nghiên cứu thơ Công giáo ngày càng lan rộng. Về ảnh hưởng của Phật giáo trong thơ Hàn Mặc Tử, có số ít bài viết đề cập đến. Tiêu biểu nhất là bài viết của Nguyễn Hữu Sơn. Ông đã khảo cứu và luận giải *Cảm quan Phật giáo trong sáng tác của Hàn Mặc Tử* ở các đặc điểm: bản tính khoan dung, dung hợp mỹ cảm Phật giáo, khả năng tiếp nhận,

chấp nhận, đan kết tư tưởng truyền thống và hiện đại, phương Đông và phương Tây... Ngoài ra, còn khá nhiều luận án, luận văn nghiên cứu về thơ Hàn Mặc Tử, đề cập đến ảnh hưởng của tôn giáo trong thơ ông.

Chế Lan Viên

Cảm hứng Phật giáo trong các sáng tác của Chế Lan Viên cũng được một số tác giả quan tâm, như: *Biểu tượng Phật giáo trong thơ Hàn Mặc Tử và Chế Lan Viên* (Thái Phan Vàng Anh), *Tâm thức Phật giáo qua thơ Hàn Mặc Tử, Chế Lan Viên, Bích Khê trong Trường thơ Loạn* (Trần Hoài Anh), *Quan niệm về cái chết của Trường thơ Loạn nhìn từ tâm thức Phật giáo* (Lê Thị Hường), *Mối duyên thiền trong thơ Bàn thành tứ hữu* (Lê Từ Hiên), *Ảnh hưởng Phật giáo trong thi ca nhóm Bàn thành tứ hữu* (Nguyễn Cẩm Phạm Văn Nga); *Dấu ấn Phật giáo trong sáng tác của Chế Lan Viên trước Cách mạng tháng tám* (Nguyễn Thị Kim Nhạn), *Tinh thần Phật giáo trong Di cao thơ của Chế Lan Viên* (Đỗ Thị Thu Huyền)... Các bài viết khẳng định sự hiện diện thấm nhuần của tâm thức Phật giáo qua thơ Chế Lan Viên.

Thái Phan Vàng Anh đã khảo sát, phân tích “Biểu tượng Phật giáo trong thơ Hàn Mặc Tử và Chế Lan Viên”, đặc biệt chú ý đến cõi hư vô trong thơ: “Cõi hư vô trở thành một ký hiệu thẩm mỹ xuất hiện trong nhiều bài thơ trần trở về sự hiện tồn, về những khát khao tìm kiếm bản thể của tác giả” (Nhiều tác giả, 2018: 194), từ đó tác giả cho rằng điều làm nên chiều sâu

triết lý trong thơ Chế Lan Viên, làm nên màu sắc huyền nhiệm trong thơ Hàn Mặc Tử là “cảm quan Phật giáo vốn tiềm tàng trong mỹ cảm phương Đông”: “Việc vận dụng triết mỹ Phật giáo (qua hệ thống biểu tượng) của hai nhà thơ đã mở rộng góc độ tâm linh, tăng thêm tầm vóc tư tưởng cho nhiều thi phẩm” (Nhiều tác giả, 2018: 196). Trần Hoài Anh (2018) khẳng định sự hiện diện của “Tâm thức Phật giáo qua thơ Hàn Mặc Tử, Chế Lan Viên, Bích Khê trong Trường thơ Loạn” là một tất yếu vì nó vốn khởi nguồn từ truyền thống văn hóa dân tộc, đồng thời cũng là biểu hiện của sự kết hợp độc đáo, kỳ diệu của thơ ca và tôn giáo. Đoàn Trọng Huy (2017) với *Bước sáng tác đầu đời đầy ấn tượng của Chế Lan Viên* cũng đề cập đến những triết lý tôn giáo ở nhà thơ. Nguyễn Thị Kim Nhạn (2018) đi tìm biểu hiện của “Dấu ấn Phật giáo trong sáng tác của Chế Lan Viên trước Cách mạng tháng Tám” trên các phương diện thi hứng, ngôn ngữ, giọng điệu... Mặc dù các nghiên cứu đã khái quát, chỉ ra những cách tân nghệ thuật thơ Chế Lan Viên, phân tích về một vài khía cạnh của tác phẩm cụ thể mang dấu ấn tôn giáo, tuy nhiên vẫn cần có những công trình tiếp tục đi sâu tìm hiểu, khám phá đầy đủ, toàn diện hơn.

Quách Tấn

Thơ Quách Tấn mang dấu ấn Phật giáo rõ nét. *Quê hương và hồn đạo trong thơ văn Quách Tấn* của Thích Phước An (2018) tìm hiểu triết lý nhà

Phật trong thơ Quách Tấn. Nguyễn Công Thanh Dung (2014) cho rằng thơ viết về thiên nhiên của Quách Tấn mang cảm quan triết lý Phật giáo. Thiên nhiên được ông nhìn qua cảm quan Thiền đạo. Trong *Ảnh hưởng Phật giáo trong thi ca nhóm Bàn thành tứ hữu* Nguyễn Cẩm Phạm Văn Nga (2018) nhận xét: Với Quách Tấn ảnh hưởng Phật giáo trong thi ca là khá rõ ràng; còn Chế Lan Viên vẫn có yếu tố Phật giáo phản quang trong thơ ông; với thơ Yến Lan tư tưởng Phật giáo có phần nhẹ nhàng hơn tuy không rõ nét vì ông không thích những tư duy siêu hình, những căn vặn, trở trăn triết lý (Nhiều tác giả, 2018: 258). Lê Từ Hiên cho rằng sự gặp gỡ ở Thiền duyên đã làm nên tính thống nhất và đa dạng trong thơ của Quách Tấn, Chế Lan Viên, Hàn Mặc Tử, Yến Lan: “mỗi người một khuynh hướng, một bút pháp, tạo nên sự đa dạng mà thống nhất, trong đó có mỗi duyên kết hợp tưởng ngẫu nhiên mà độc đáo, một mối *Thiền duyên*” (Nhiều tác giả, 2018: 228). Nguyễn Thị Nguyệt Trinh với *Sự hài hòa giữa Thiền cảnh và Thiền tâm trong thơ tứ tuyệt của Quách Tấn* đã chỉ ra mối quan hệ tâm - cảnh trong sáng tác của Quách Tấn nhìn từ góc độ thiền học: “Quách Tấn vẫn lặng lẽ kiên trì một con đường riêng, lưu giữ hương xưa, kết hợp cái hàm súc, trang nhã của thơ với tinh thần uyên áo diệu vợi thăm sâu của thiền trong dạng thức thơ tứ tuyệt, dựng nên một thế giới thơ hài hòa giữa Thiền tâm và Thiền cảnh” (Nhiều tác giả, 2018: 164).

Các nhà nghiên cứu đã chỉ ra dấu ấn ảnh hưởng Phật giáo trong thơ Quách Tấn như: cảm quan thiền đạo trong cách nhìn và miêu tả thiên nhiên, hình ảnh tiếng chuông chùa... Trong Hội thảo *Phật giáo và văn học Bình Định: Thành tựu và giá trị* cũng đã có nhiều bài viết nghiên cứu những sáng tác của Quách Tấn xuất bản sau 1945 từ góc nhìn ảnh hưởng Phật giáo. Trong bài viết *Bình đàm trong Mộng ngân sơn và Giọt trắng của Quách Tấn* Lê Đắc Tường cho rằng, thơ Quách Tấn mang phong cách bình đàm và được biểu hiện trên các bình diện như lý tưởng sùng thượng tự nhiên, yêu chuộng sự tĩnh lặng... rất gần với tinh thần thiền vô trụ và tinh thần “tam giáo đồng nguyên”. Các nghiên cứu về cảm hứng tôn giáo trong thơ Quách Tấn mới chỉ là nhận diện bước đầu ở nội dung tư tưởng và một số hình thức biểu hiện về ngôn ngữ, hình ảnh, biểu tượng.

Mai Văn Phấn

Mai Văn Phấn chịu ảnh hưởng của cả tinh thần Phật giáo và Thiên Chúa giáo. Những ảnh hưởng của tôn giáo trong một chừng mực nào đó đã trở thành động lực cho nhà thơ trên con đường sáng tạo nghệ thuật. Sự chuyển biến rõ rệt trong ngôn ngữ thơ của Mai Văn Phấn ít nhiều có chứa đựng tinh thần và cảm hứng tôn giáo. Không những thế, cuộc gặp gỡ giữa tư duy tôn giáo và tư duy thẩm mỹ trong mắt cảm sáng tạo của người nghệ sĩ còn tạo nên một vẻ đẹp riêng cho ngôn ngữ thơ Mai Văn Phấn. Để

Minh Tuấn (2013) trong bài viết *Mai Văn Phấn và thi pháp mộng du xuyên thế giới* đề cập đến những nét độc đáo trong tiếp thu ảnh hưởng tôn giáo của nhà thơ này. Công trình *Mai Văn Phấn và hành trình thơ vào cõi khác* của Ngô Hương Giang và Nguyễn Thanh Tâm cũng phân tích một số biểu hiện tôn giáo trong thơ Mai Văn Phấn. Uyên Nguyên (2018) tìm hiểu biểu hiện về tôn giáo trong bài viết *Kinh mạch tôn giáo trong thơ Mai Văn Phấn*. Mai Thị Thảo (2014) nghiên cứu *Cảm hứng tôn giáo trong thơ Mai Văn Phấn ở hệ thống hình tượng và các biểu tượng tôn giáo...* Thơ Mai Văn Phấn mang nét độc đáo của một kiểu thi pháp thơ tôn giáo, một dòng kinh mạch tôn giáo trong thơ. Mai Văn Phấn quan niệm về vô thức, tâm linh như một đối tượng nghệ thuật cần chiếm lĩnh, và hơn thế, như một phương tiện sáng tạo hiệu quả để đào sâu hơn vào đời sống tinh thần phong phú, bí ẩn của con người... Sáng tạo về những vùng tâm linh hư huyền cũng là một cách để tìm tòi, phát hiện đầy đủ hơn về chính nội tâm cá nhân nhà thơ và cũng là một cách để mở rộng phạm vi hiện thực mô tả. Viết về hiện thực tâm linh, tôn giáo cũng là một phương thức để nhà thơ mở rộng con đường tìm kiếm, sáng tạo nghệ thuật.

Mối quan hệ giữa tôn giáo và thi ca được thể hiện phong phú, đa dạng, tôn giáo không chỉ ảnh hưởng trong tư tưởng, tư duy nghệ thuật của nhà thơ mà cả trong phương thức thể hiện của

thơ ca. Điềm lại lịch sử nghiên cứu cảm hứng tôn giáo trong thơ Việt Nam hiện đại, chúng tôi thấy rằng đã có nhiều nghiên cứu quan tâm, thậm chí có những khảo lược công phu, tâm huyết. Theo đó, vấn đề tôn giáo trong văn học đã được soi chiếu từ nhiều góc nhìn khác nhau: lịch sử vận động và phát triển, mối quan hệ giữa văn học và tôn giáo, các tác giả tác phẩm tiêu biểu, đóng góp và thành tựu của văn học Phật giáo, văn học Ki tô giáo trong thời kỳ hiện đại.

4. KẾT LUẬN

Thơ Việt Nam hiện đại đã trải qua một hành trình gồm nhiều chặng với những đặc điểm phát triển khác nhau, với sự đa dạng về cảm hứng nghệ thuật. Một số công trình đã quan tâm đến việc thể hiện cảm hứng tôn giáo trong thơ Việt Nam hiện đại, chỉ ra ảnh hưởng tôn giáo trong sáng tác của các tác giả Quách Tấn, Thích Nhất Hạnh, Bùi Giáng, Phạm Thiên Thư... Cảm hứng tôn giáo trong thơ Việt Nam thế kỷ XX là vùng đề tài có sức hấp dẫn đối với giới nghiên cứu, phê bình. Các công trình, bài viết nghiên cứu về vấn đề này cũng hết sức phong phú, nhận diện cảm hứng tôn giáo từ nhiều góc độ khác nhau, từ nội dung tư tưởng (các triết lý tôn giáo, đức tin, sự giải thiêng, mối quan hệ giữa đạo và đời,...) đến các hình thức biểu hiện (thi pháp thể loại, kết cấu, ngôn ngữ, giọng điệu, hình ảnh, biểu tượng...). Hơn thế, nhiều chuyên luận, bài báo đã đi sâu nghiên cứu một số hiện tượng tiêu biểu, điển hình

cho nguồn cảm hứng này và đã đưa ra những kiến giải xác đáng, thú vị (ví dụ như các kiến giải của Vũ Ngọc Phan, Phan Cự Đệ, Đặng Tiến, Nguyễn Thanh Tâm...).

Theo bao quát của chúng tôi, phần lớn các công trình nói trên đều mới tập trung nghiên cứu ở các hiện

tượng thơ cụ thể; hoặc chỉ đề cập một vài phương diện của cảm hứng tôn giáo trong thơ; có khi lại thông qua các vấn đề khác liên quan đến tôn giáo mà gián tiếp đề cập đến đề tài này. Điều này gợi mở hướng nghiên cứu về sự ảnh hưởng tôn giáo trong Văn học Việt Nam ở những giai đoạn khác và những thể loại khác. □

TÀI LIỆU TRÍCH DẪN

1. Bích Thu. 2017. “Nguồn thơ đạo của Hàn Mặc Tử”, trong Trăng Thập Tự (chủ biên) *Có một vườn Thơ Đạo* – tập 1. Cà Mau: Nxb. Phương Đông.
2. Đặng Thị Đông. 2021. *Ảnh hưởng của triết lý Phật giáo trong thơ Việt Nam từ 1945 đến nay (Qua khảo sát một số tác giả tiêu biểu)*. Luận án, Trường Đại học Hồng Đức.
3. Đỗ Minh Tuấn. 2013. “Mai Văn Phan và thi pháp mộng du xuyên thế giới”. <https://phebinhvanhoc.com.vn/mai-van-phan-va-thi-phap-mong-du-xuyen-the-gioi/>, truy cập ngày 21/2/2019.
4. Đỗ Thị Thu Huyền. 2018. “Tinh thần Phật giáo trong Di cao thơ của Chế Lan Viên”, trong *Phật giáo và văn học Bình Định* – tập 2. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
5. Đoàn Trọng Huy. 2017. “Bước sáng tác đầu đời đầy ấn tượng của Chế Lan Viên”, trong *Phật giáo và văn học Bình Định* – tập 2. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
6. Hà Minh Châu. 2014. “Thơ về đạo và đạo trong thơ tình của Phạm Thiên Thư”, trong Nguyễn Công Lý - Đoàn Lê Giang. *Văn học Phật giáo Việt Nam: Thành tựu và định hướng nghiên cứu mới*. Kỷ yếu hội thảo. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
7. Hà Thi. 2018. “Phạm Thiên Thư, người thi hóa kinh Phật”. <https://www.tuvienquangduc.com.au/tacgia/phamthienthu.html>, truy cập ngày 21/2/2019.
8. Hồ Tấn Nguyên Minh. 2011. “Bài thơ *Động hoa vàng* của Phạm Thiên Thư nhìn từ văn hóa thiền”. <http://www.vanhoanghean.vn/chuyen-muc-goc-nhin-van-hoa/nhung-goc-nhin-van-hoa/bai-tho-dong-hoa-vang-cua-pham-thien-thu-nhin-tu-van-hoa-thien>, truy cập ngày 21/2/2019.
9. Hoài Thanh - Hoài Chân (tái bản). 2005. *Thi nhân Việt Nam*. Hà Nội: Nxb. Văn học.
10. Hoàng Kim. 2022. “Thơ thiền Thích Nhất Hạnh”. <https://hoangkimlong.wordpress.com/2022/01/22/tho-thien-thich-nhat-hanh/>, truy cập ngày 21/2/2019.
11. Huỳnh Như Phương. 2018. “Thơ Nhất Hạnh: những hóa thân màu nhiệm”, trong *Phật giáo và văn học Bình Định* – tập 2. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
12. Lê Đắc Tường. 2018 “Bình đàm trong *Mộng ngân sơn* và *Giọt trắng* của Quách Tấn”, trong *Phật giáo và văn học Bình Định: Thành tựu và giá trị*. Kỷ yếu hội thảo. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
13. Lê Đình Bảng. 2010. *Văn học Công giáo Việt Nam - những chặng đường*. Hà Nội: Nxb. Từ điển Bách khoa.

14. Lê Thị Hường. 2018. “Quan niệm về cái chết của Trường thơ Loạn nhìn từ tâm thức Phật giáo”, trong *Phật giáo và văn học Bình Định* – tập 2. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
15. Lê Thị Minh Kim. 2009. *Đặc điểm nghệ thuật thơ Bùi Giáng*. Luận văn, Trường Đại học Sư phạm TPHCM.
16. Lê Từ Hiền. 2018. “Mối duyên thiên trong thơ Bàn thành tứ hữu”, trong *Phật giáo và văn học Bình Định* – tập 2. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
17. Mai Thị Thảo. 2014. *Cảm hứng tôn giáo trong thơ Mai Văn Phấn*. Luận văn, Trường Đại học Sư phạm Hà Nội.
18. Ngô Hương Giang và Nguyễn Thanh Tâm. 2015. *Mai Văn Phấn và hành trình thơ vào cõi khác*. Hà Nội: Nxb. Hội Nhà văn.
19. Nguyễn Căn Phạm Văn Nga. 2018. “Ảnh hưởng Phật giáo trong thi ca nhóm Bàn thành tứ hữu”, trong *Phật giáo và văn học Bình Định* – tập 2. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
20. Nguyễn Công Lý - Đoàn Lê Giang (chủ biên). 2016. *Văn học Phật giáo Việt Nam: Thành tựu và định hướng nghiên cứu mới*. Kỷ yếu hội thảo. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội. Hà Nội.
21. Nguyễn Công Thanh Dung. 2014. “Cảm hứng Thiên Phật trong thơ Quách Tấn”. <https://phatgiai.org.vn/cam-hung-thien-phat-trong-tho-quach-tan-d14251.html>, truy cập ngày 21/2/2019.
22. Nguyễn Đức Chính. 2018. *Phong cách ngôn ngữ thơ Bùi Giáng*. Luận án. Trường Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn - Đại học Quốc gia TPHCM.
23. Nguyễn Đức Vân. 2012. “Nhà thơ Phạm Thiên Thư: Đằng sau mỗi bản kinh là một cõi mệnh mông”. Tạp chí *Văn hóa Phật giáo*, số 21, tr. 7.
24. Nguyễn Hồng Dương. 2019. “Những đóng góp của Kitô giáo Việt Nam cho nền văn hóa, văn học dân tộc”. <https://hdgmvietnam.com/chi-tiet/nhung-dong-gop-cua-kito-giao-viet-nam-cho-nen-van-hoa-va-van-hoc-dan-toc-40112>, truy cập ngày 21/2/2019.
25. Nguyễn Hữu Sơn. 2018. “Cảm quan Phật giáo trong sáng tác của Hàn Mặc Tử”. *Tạp chí Khoa học Xã hội Thành phố Hồ Chí Minh*, số 7 (239)-2018, tr. 38-48.
26. Nguyễn Thanh Tâm. 2014. “Độc Có một vườn thơ đạo”. *Tạp chí Nghiên cứu Văn học*, số 10/2014, tr. 5.
27. Nguyễn Thị Kim Nhạn. 2018. “Dấu ấn Phật giáo trong sáng tác của Chế Lan Viên trước Cách mạng tháng Tám”, trong *Phật giáo và văn học Bình Định* – tập 2. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
28. Nguyễn Thị Nguyệt Trinh. 2018. “Sự hài hòa giữa Thiên cảnh và Thiên tâm trong thơ tứ tuyệt của Quách Tấn”, trong *Phật giáo và văn học Bình Định* – tập 2. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
29. Nguyễn Thị Trúc Đào. 2013. *Cảm thức thiên trong thơ Phạm Thiên Thư*. Luận văn. Trường Đại học Đà Nẵng.
30. Nguyễn Toàn Thắng. 2007. *Hàn Mặc Tử và nhóm thơ Bình Định*. Hà Nội: Nxb. Giáo dục.
31. Nhiều tác giả. 2018. *Phật giáo và văn học Bình Định* – tập 2. Kỷ yếu hội thảo. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.

32. Phạm Đình Khiêm. 2012. “Nhìn qua các chặng đường của thi ca công giáo”. <http://cong giao.info/nhin-qua-nhung-chang-duong-thi-ca-cong-giao-viet-nam-d-8641>. truy cập 21/2/2019.
33. Quách Giao (sưu tầm). 1994. *Quách Tấn qua cái nhìn phê bình văn học*. TP HCM: Nxb. Trẻ.
34. Quách Tấn. 1961. “Ảnh hưởng Đạo Phật trong thơ Hàn Mặc Tử”. <https://hoavouu.com/a970/anh-huong-dao-phat-trong-tho-han-mac-tu>, truy cập ngày 21/2/2019.
35. Thái Phan Vàng Anh. 2018. “Biểu tượng Phật giáo trong thơ Hàn Mặc Tử và Chế Lan Viên”, trong Nhiều tác giả. *Phật giáo và văn học Bình Định – tập 2*. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
36. Thái Tú Hạp. 2002. “Tư tưởng Phật giáo trong thi ca Việt Nam”. <http://tuvien.com/tho/index.php?id=83thocathaituhap>, truy cập ngày 21/2/2019.
37. Thích Pháp Như. 2011. “Đôi nét cảm nhận về thơ của Bùi Giáng”. <http://www.dao phatngaynay.com/vn/author/thichphapnhu/>, truy cập ngày 21/2/2019.
38. Thích Phước An. 2018. “Quê hương và hồn đạo trong thơ văn Quách Tấn”, trong *Kỷ yếu Hội thảo Khoa học Phật giáo và Văn học Bình Định – tập 2 - Văn học Phật giáo Bình Định - Văn học Bình Định*. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
39. Trần Hoài Anh. 2014. “Quan hệ văn học và tôn giáo nhìn từ khuynh hướng phê bình văn học ảnh hưởng tư tưởng tôn giáo ở miền Nam trước 1975”. <http://Tapchisong huong.Com.Vn/Tin-Tuc/P7/C98/N15595/Quan-He-Van-Hoc-Va-Ton-Giao-Nhin-Tu-Khuynh-Huong-Phe-Binh-Van-Hoc-Anh-Huong-Tu-Tuong-Ton-Giao-O-Mien-Nam-Truoc-1975.Htm>, truy cập ngày 21/2/2019.
40. Trần Hoài Anh. 2018. “Tâm thức Phật giáo qua thơ Hàn Mặc Tử, Chế Lan Viên, Bích Khê trong Trường thơ Loạn”, trong *Phật giáo và văn học Bình Định – tập 2*. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội.
41. Trần Hoài Anh. 2014. “Dấu ấn tư tưởng Nho giáo và Lão giáo trong Nghiên Cứu Phê Bình Văn học ở Đô thị miền Nam 1954 - 1975”. <https://www.Vanchuongviet.Org/Index.Php?Comp=Tacpham&Action=Detail&Id=20974>, truy cập ngày 21/2/2019.
42. Trăng Thập Tự (chủ biên). 2012. *Có một vườn thơ đạo – tập 1*. Cà Mau: Nxb. Phương Đông.
43. Từ Sơn. 2008. *Hoài Thanh bình thơ và nói chuyện thơ*. Hà Nội: Nxb. Giáo dục.
44. Uyên Nguyên. 2018. “Kinh mạch tôn giáo trong thơ Mai Văn Phan”. <http://mai vanphan.vn/default.aspx?sname=MaiVanPhan&sid=32&pageid=398&catid=779&id=13786&catname=Sang-tac-moi&title=Kinh-mach-ton-giao-trong-tho-Mai-Van-Phan--phe-binh---Yen-Nguyen>, truy cập ngày 21/2/2019.
45. Võ Long Tê. 1965. *Lịch sử văn học Công giáo Việt Nam*. Sài Gòn: Nxb. Tư Duy.
46. Võ Phước Lộc. 2017. “Mạch thơ Thiền trong lòng văn học dân tộc”. <https://audio.chiasedinh.com/mach-tho-thien-trong-long-van-hoc-dan-toc/>, truy cập ngày 21/2/2019.
47. Vũ Thị Huệ. 2016. “Cảm quan Thiền Phật trong thơ Phạm Thiên Thư”, trong Nguyễn Công Lý - Đoàn Lê Giang. *Văn học Phật giáo Việt Nam: Thành tựu và định hướng nghiên cứu mới*. Kỷ yếu hội thảo. Hà Nội: Nxb. Khoa học Xã hội. Hà Nội.
48. Yến Tử. 2013. “Phật giáo trong thơ Bùi Giáng”. <https://thuvienhoasen.org/a18262/phat-giao-trong-tho-bui-giang>, truy cập ngày 21/2/2019.